

VU Research Portal

Dominee Den Hengst en de botsing tussen oud- en nieuw-calvinisme in Veenendaal

Exalto, J.

published in

Oud Veenendaal
2011

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Exalto, J. (2011). Dominee Den Hengst en de botsing tussen oud- en nieuw-calvinisme in Veenendaal. *Oud Veenendaal*, 26(3), 55-65.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Dominee Den Hengst en de botsing tussen oud- en nieuw-calvinisme in Veenendaal

Dominee Willem den Hengst (1859-1927) was van 1894 tot 1915 als predikant in Veenendaal werkzaam. Tot 1913 diende hij de Gereformeerde Kerk; zijn twee laatste Veenendaalse jaren was hij verbonden aan de Gereformeerde Gemeente. Achter die kale feiten gaat een verhaal schuil dat al diverse malen is verteld. Hier gebeurt dat nog een keer, maar op een iets andere manier. Wie de notulen van de kerkenraad en de classis namelijk goed leest, moet die kerkwisseling anders interpreteren dan tot nog toe is gebeurd.¹

DOOR JOHN EXALTO

Willem den Hengst werd in 1859 te Delft geboren. Hij studeerde van 1882 tot 1888 theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. In 1886 sloot hij zich bij de Doleantie aan; na zijn afstuderen in 1888 nam hij het beroep van de Gereformeerde Kerk van Den Helder aan. In datzelfde jaar trad hij in het huwelijk met de Amsterdamse winkeliersdochter Johanna Hendrieka Beijer (1870-1952). Ze zouden vijf kinderen krijgen, vier zonen en een dochter. De jonge dominee toog met voortvarendheid aan het werk.² In 1894 nam Den Hengst het beroep naar Veenendaal aan. Wat zich daar tussen 1894 en 1913 afspeelde, zullen we hier eerst op basis van de bestaande geschiedschrijving samenvatten.

Het bestaande beeld

Ook in Veenendaal nam Den Hengst zijn taken voortvarend ter hand, zo blijkt uit het gedenkboek van de Veenendaalse Gereformeerde Kerk *Tot tijd en wijle* (1987). Spoedig na zijn komst rezen er evenwel bezwaren tegen zijn prediking, die echter snel vergeten leken te zijn. In 1907 ontstond er een meningsverschil tussen predikant en kerkenraad over de te gebruiken belijdenisvragen, een kwestie die de gemoederen nogal bezig zou houden. In het najaar van 1911 werden er openlijk bezwaren tegen de prediking geuit, de belijdeniskandidaten trokken zich terug,

Dominee W. den Hengst (*Kemp van Ginkel, Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk, 1988*)

velen onthielden zich van het avondmaal en de ouderling van dienst weigerde na afloop van de prediking de voorganger de gebruikelijke handdruk. Op 4 juni 1913 legde Den Hengst zijn ambt neer en bedankte hij voor het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken. De geest van het 'neocalvinisme' die de Gereformeerde Kerken doortrok, noopte hem daartoe. Tweederde van

de gemeente volgde de predikant. Ze vonden aansluiting bij de Gereformeerde Gemeenten.³ In de geschiedschrijving over de Gereformeerde Gemeenten vervult Den Hengst geen grote rol. Alle nadruk valt daarin op de bekering van Den Hengst in 1909. Een huisbezoek bij een godzalige vrouw in zijn gemeente was daartoe de aanleiding; zij verhaalde over het werk Gods in haar ziel. Dat werd het middel in de hand van de Geest om Willem den Hengst te bekeren – radicaal, ineens, zonder voorspel of geleidelijke ontwikkeling.⁴ Zijn prediking veranderde op slag: hij preekte niet langer ‘de veronderstelde wedergeboorte’ maar ‘de noodzaak van bekering voor doemschuldige zondaren’.⁵ Dat lokte ‘vijandschap’ uit bij een deel van de kerkenraad en de gemeente.

Voor een reconstructie van de feitelijke gebeurtenissen moeten we terug naar de primaire bronnen: de notulen van kerkenraad en classis, aangevuld met gegevens uit de pamflettenstrijd. De ongedrukte primaire bronnen zijn alleen (selectief) door de auteurs van *Tot tijd en wijle* (1987) benut.

Het voorspel

Op zondag 7 oktober 1894 werd Den Hengst aan de Veenendaalse Gereformeerde Kerk verbonden.⁶ Op 11 februari 1895 kwam de openbare geloofsbelijdenis in de kerkenraadsvergadering aan de orde. Hiervoor bestond destijds geen vaststaand protocol, en daarom stelde de vergadering vier vragen vast die de belijdeniskandidaten in het midden der gemeente dienden te beantwoorden. Er werd onder andere gevraagd of de belijdeniskandidaat geloofde in zonde ontvangen en geboren te zijn, ‘ten goede gansch onbekwaam’, en of zijn zonden hem van harte leed waren; of hij als een zondaar ‘die zich bewust is midden in den dood te liggen’, ‘uw leven en uw zaligheid buiten uw zelve in Jezus Christus zoekt’; of het zijn voornemen was zijn belijdenis met een godzalige wandel ‘te versieren’ tot stichting der gemeente, ‘met haar volhardende in de leer der apostelen, en in de gemeenschap en in de breking des broods’.⁷

Den Hengst ontpopte zich in zijn eerste Veenendaalse jaren als een actieve gereformeerde predikant. Evenals in Den Helder maakte hij

zich sterk voor vereniging met de plaatselijke uit de Afscheiding voortgekomen Gereformeerde Kerk, de zogenaamde A-kerk (ter onderscheiding van de uit de Doleantie voortgekomen B-kerken).⁸ De gesprekken liepen echter spaak; de A-kerkenraad verbrak op 21 december 1896 de banden met de Gereformeerde Kerken en voegde zich bij de Christelijke Gereformeerde Kerk. De berichtgeving hierover aan de classis was mede-ondertekend door scriba Rijk van Elst (1867-1933).⁹ Zes lidmaten van de voormalige A-kerk sloten zich in mei 1897 bij de B-kerk aan. Rijk van Elst, ouderling in de voormalige A-kerk, wendde zich in juni 1897 tot de B-kerk. Na een gesprek meende de kerkenraad de verwachting uit te mogen spreken dat Van Elst zich ‘met zijn hart’ bij de Gereformeerde Kerk had gevoegd.¹⁰ De smid en garagehouder zou een trouw volging van Den Hengst worden. Als Den Hengst een zondag elders preekte, ging in zijn plaats gewoonlijk oefenaar Hendricus Hiensch (1841-1912) voor.¹¹ Hiensch, in het dagelijks leven broodbakker, was in Veenendaal woonachtig en functioneerde een kwarteeuw als de punctuele ouderling-scriba van de gemeente.

Spoedig na de komst van Den Hengst werden er in de Veenendaalse consistoriekamer enkele malen woorden gewisseld over de prediking van de pastor loci. In november 1895 werd gesproken ‘over het soms verwonderd staan der toehoorders’ die zich afvroegen bij de Woordbediening: ‘Zou dat wel de meening des Geestes zijn?’ In 1897 uitte kerkenraadslid C. van Willikhuizen bezwaar tegen ‘de verbondsleer zoals die toegepast wordt’. In de loop van hetzelfde jaar sloot hij zich aan bij de Christelijke Gereformeerde Kerk.¹² Hoe diffuus kerkelijke scheidslijnen kunnen zijn, blijkt uit het feit dat in dezelfde vergadering waarin Van Willikhuizen vertrek werd gemeld, de overkomst van de boven reeds genoemde Rijk van Elst werd aangekondigd. Van Willikhuizen vertrok hoogstwaarschijnlijk omdat hij Den Hengst te ‘kuyperiaans’ in zijn verbondsvopvatting en te weinig bevindelijk vond – Van Elst zou de dominee later in zijn wending tot de bevindelijkheid volgen.

In datzelfde jaar 1897 werd er in de consistoriekamer ook een discussie gevoerd over de preek

Smid en garagehouder Rijk van Elst (rechts) met zijn personeel (*R. Bisschop e.a. (red.), In Uw hand gegeven, 1992*)

over zondag 38 van de Heidelbergse catechismus. Den Hengst had de zondag een menselijke instelling genoemd en beriep zich daarvoor op Luther en Calvijn. De kerkenraad liet die mening voor rekening van de predikant. In augustus 1899 deed zich een incident voor waaruit bleek dat predikant en kerkenraad niet geheel eensgestes waren. Ouderling K. Heij had de predikant na de dienst de hand geweigerd en lichtte toe dat hij in de prediking te weinig had gehoord over 'de doodstaat des menschen, de korthed des tijds en de noodzakelijkheid der bekeering'.¹³ De predikant kon naar tevredenheid toelichten waarom hij gepreekt had zoals hij gepreekt had. Dergelijke incidenten zullen de onderlinge verhoudingen echter niet ten goede zijn gekomen. We zouden de reeks kleine meningsverschillen tussen predikant en kerkenraad als het voorspel kunnen interpreteren van wat zich in de navolgende jaren voltrok.

De belijdenisvragen

De discussies in die jaren spitsten zich toe op de vragen die gesteld werden aan degenen die openbare geloofsbelijdenis wensten af te leggen.

Daarover moeten we vooraf opmerken, dat lang niet alle volwassen kerkgangers belijdend lidmaat waren. Met regelmaat vernemen we dat van de ouders die een kind ten doop houden er slechts één belijdend lidmaat is. Het heeft er de schijn van dat er in de Veenendaalse Gereformeerde Kerk piëtistische invloeden werkzaam waren die de in de belijdenisvragen rechtstreeks gelegde verbinding tussen geloofsbelijdenis en avondmaal problematisch maakten. In piëtistisch perspectief was voor deelname aan het avondmaal een welbewuste inwendige wedergeboorte noodzakelijk. Drie jonge belijdeniskandidaten uitten in mei 1897 bezwaar tegen 'het gebruiken van het sacrament des avondmaals'. In 1906, 1907 en 1908 treffen we dezelfde bezwaren aan.¹⁴

Er bestonden in de Gereformeerde Kerken tot 1923 geen kerkelijk vastgestelde vragen voor de openbare geloofsbelijdenis. De Veenendaalse vragen, die in de vorige paragraaf al genoemd zijn, werden door de kerkenraad in 1895 vastgesteld. Welke vragen er voordien gesteld werden, is onbekend. In veel Gereformeerde Kerken werden de vragen van de zeventiende-eeuwse theoloog Gisbertus Voetius gebruikt. De vragen

De gereformeerde kerk aan de Kerkewijk, circa 1910 (collectie Gemeentearchief Veenendaal)

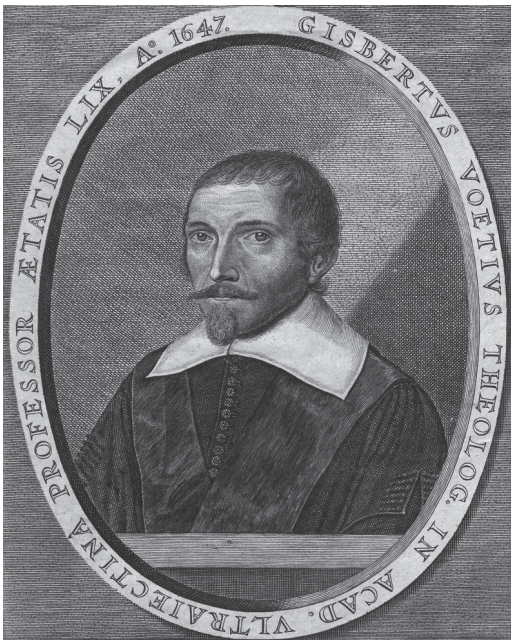
van 1895, samengesteld uit fragmenten van de liturgische formulieren, bevatten enkele explicaties die een piëtistische weifelende ziel voor gewetensproblemen konden plaatsen. In de derde vraag gaat het over een zondaar die zich 'bewust' is midden in de dood te liggen, die zijn zaligheid buiten zichzelf in Jezus Christus zoekt en dat hij deze Middelaar 'door het geloof' zoekt aan te nemen. De vierde vraag eindigt met het 'hartelijk voornemen' van de belijdeniskandidaat om met de christelijke gemeente te volharden 'in de gemeenschap en in de breking des broods'. De Veenendaalse vragen vereisten een 'belijdenis des geloofs' in eigenlijke zin. Dat leverde bij veel piëtistisch ingestelde gemeenteleden die belijdenis af wilden leggen zwaarwegende bezwaren op.

De moeite van de Veenendaalse gemeente met de belijdenisvragen bleef de kerkenraad bezighouden. De preses en een van de ouderlingen deden in 1907 huisbezoek bij de bezwaarden, en stelden voor om de woorden 'uw hartelijk voornemen' uit de vierde vraag te vervangen door 'uwe levendige behoefte'. Maar de meerderheid van de kerkenraad voelde niets voor deze knieval voor de

bevindelijkheid. Ouderling Heij kwam er in januari 1908 op terug: de Veenendaalse vragen waren zijns inziens 'te beslist en voor jeugdige lidmaten in wat te hoge graad aangegeven'. Maar de meerderheid wenste de vragen te handhaven.¹⁵ Op de classis, die in april 1908 werd gehouden, diende Veenendaal het voorstel in om via de kerkelijke weg (particuliere en generale synode) een einde te maken aan de verscheidenheid aan belijdenisvragen en op het hoogste niveau vragen te ontwerpen die alle kerken aanbevolen zouden worden. De classis voelde hier echter niets voor. Wel adviseerde zij de Veenendaalse kerkenraad zijn vragen te herzien omdat ze te scherp waren geformuleerd. Belijdeniskandidaten die in 1910 om wijziging en 'verzachting' van de te beantwoorden vragen vroegen, kregen evenwel geen ruimte.¹⁶

Hieruit blijkt duidelijk dat de patstelling in de kerkenraad – de meerderheid wilde de vragen handhaven, een minderheid had er overwegende bezwaren tegen – in de gemeente doorwerkte. De kwestie kreeg in 1911 een onverwachte wending. Den Hengst, die zich volgens de notulen tot dan toe nog niet expliciet had uitgesproken (zijn

innerlijke verandering kan de kerkenraad echter niet ontgaan zijn, waarover zometeen meer), uitte ‘consciëntiebezwaar’ tegen de in gebruik zijnde vragen. Maar de kerkenraad was niet te vermurwen: hij mocht de vragen van Voetius niet gebruiken noch de gebruikelijke vragen voorlezen met de inleidende woorden ‘Op last en in naam des kerkerads’.¹⁷ Hier viel de bekeerling in het zwaard van zijn eigen neocalvinistisch eertijds – hij had in 1895 immers zelf de vragen helpen formuleren en was er vermoedelijk, als enige geschoolde theoloog, de belangrijkste opsteller van. In 1911 gaf hij tegenover de kerkvisitatoren aan moeite te hebben met de nauwe relatie tussen geloofsbelijdenis en avondmaal.¹⁸ Zo rommelde het in de Veenendaalse consistorie tussen 1907 en 1912 voort zonder dat er beweging in de zaak te krijgen was. De belijdeniskandidaten voor 1912 trokken zich grotendeels terug.¹⁹ Het standpunt van de meerderheid van de ker-

Gisbertus Voetius, 1647 (internet)

kenraad leek zich niettemin te verharderen. Op 5 augustus 1912 besloot hij namelijk, met het oog op de toestand der gemeente, alleen diegenen tot de openbare geloofsbelijdenis toe te laten die vooraf wilden verklaren dat zij belijdenis van hun oprechte geloof wensten af te leggen en niet

alleen maar de waarheid verstandelijk wensten toe te stemmen. Halverwege 1912 namen Den Hengst en een deel van de kerkenraad geen deel meer aan het avondmaal. Het is een mismoedige constatering in de kerkenraadsnotulen van 5 mei 1913 dat de kerkenraad geen middelen ziet om de problemen op te lossen.²⁰

De breuk

Geloofsbelijdenis, avondmaalsdeelname en avondmaalsmijding staan in nauw verband tot het verbond der genade, een centraal thema in de gereformeerde theologie waar de verschillende gereformeerde bloedgroepen op zeer onderscheiden wijze mee zijn omgegaan. Voor gemeenten met piëtistisch bloed is het verbond onlosmakelijk verbonden met een welbewuste inwendige wedergeboorte. Die wedergeboorte resulteert in goddelijke werkzaamheden in de ziel en pas dan heeft de ziel ‘goddelijk recht’ om aan de avondmaalstafel plaats te nemen. Dit type spiritualiteit stamde vooral uit de A-traditie in de Gereformeerde Kerken, terwijl de B-traditie grotendeels de door Abraham Kuyper uitgezette lijn van de ‘veronderstelde wedergeboorte’ volgde. De synode van Utrecht van 1905 trachtte in een als ‘pacificatie’ bekendstaande uitspraak beide visies te verzoenen. Het zaad des verbonds is krachtens de belofte Gods te houden voor wedergeboren, totdat bij het opwassen het tegendeel blijkt, aldus de synode, maar dat wilde geenszins zeggen, dat de doop bediend werd op grond van de veronderstelde wedergeboorte, noch dat elk kind waarlijk wedergeboren zou zijn.

Over de consequenties van deze veronderstelde wedergeboorteleer had Den Hengst na zijn bekering een duidelijke mening: ‘Zoo kweekt men in onzen tijd, op filosofische [sic] wijze „geloovigen” en Avondmaalgangers bij wie het alles mechanisch en correct van stapel loopt, eenvoudig door de plicht te beoefenen die op grond van de onderstelde wedergeboorte op hen rust.’ Deze leer, dit door hem zo genoemde ‘Neocalvinistisch denksysteem’, had Den Hengst naar eigen zeggen jarenlang aangekleefd, bevorderd en verdedigd – totdat God zijn ‘blinde zielsoogen’ opende.²¹ Wat dat precies geweest is, deelt Den Hengst ons zelf niet mee. We kennen wel een

brief aan zijn zoon, waarin hij zegt dat dat in zijn negenenveertigste jaar is gebeurd: dat moet dus in 1908 of 1909 hebben plaatsgevonden.²²

Meer details heeft een anonieme Veenendaalse volgeling ons nagelaten in zijn *Open brief van een vriend* (1913). Den Hengst heeft de beschreven feiten als waar erkend.²³ In het voorjaar van 1909 bracht de predikant, aldus de *Open brief van een vriend*, een bezoek aan een vrouw uit zijn gemeente, een moeder van een groot gezin. Ze ging nooit ten avondmaal al had ze een voorbeeldige levenswandel. Tijdens het bezoek verhaalde ze Den Hengst wat de Heere die middag aan

haar ziel had gedaan, 'hoe al haar knapheid en vroomheid voor de mollen en vledermuizen was geworpen, omdat ze als een schuldige in betrekking was gekomen met den schuldovernemenden Borg Jezus Christus'. Dit was het middel in de hand des Geestes om Den Hengst te bekeren.²⁴ Volgens de *Open brief van een vriend* legde Den Hengst de eerstvolgende zondag een soort schuldbelijdenis voor de gemeente af dat hij haar niet zuiver had onderwezen in de leer die naar de godzaligheid is. Of dit werkelijk een min of meer officiële schuldbelijdenis was, is twijfelachtig. In de kerkenraadsnotulen ontbreekt daarvoor elke

aanwijzing.²⁵ De kerkenraad heeft hem nooit aangeklaagd wegens onzuiverheid in de leer of afwijking van de belijdenis. Wel vond de raad, volgens Den Hengst (de notulen vertellen hier niets over), zijn prediking eenzijdig, afsnijdend, scherp en weinig evangelisch.²⁶ Daarmee waren de verhoudingen in de consistorie geheel omgekeerd sinds de komst van Den Hengst. Bij zijn komst was hij een neocalvinist, een aanhanger van de 'veronderstelde wedergeboorte' en een voorstander van een nauwe relatie tussen geloofsbelijdenis en avondmaal – zijn kerkenraad was dat toen veel minder en voor een deel zeker niet. Mede door zijn invloed kreeg het neocalvinistische denken in de kerkenraad de overhand.²⁷ Toen dit denken de meerderheid had gekregen, veranderde Den Hengst en zorgde hij door die verandering voor een patstelling in de onderlinge verhoudingen. Hoewel in de gemeente het 'Nieuw-Calvinisme' slechts door een minderheid werd aangehangen, maakte deze stroming omstreeks 1909 in de kerkenraad dus de meerderheid uit. Ze was aan de macht gekomen

Over zijn vertrek uit de Gereformeerde Kerken schreef Den Hengst een brochure van 50 pagina's die verschillende herdrukken beleefde (*Kemp van Ginkel, Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk, 1988*)

door de invloed van de predikant en door van elders komende kerkleden, onder wie een aantal onderwijzers, die zeer capabel waren voor het ouderlingschap. De piëtistisch gezinden lieten zich steeds moeilijker bewegen zich beschikbaar te stellen voor het ambt. Uiteindelijk stond Den Hengst alleen. Het was zijn voornemen zijn bezwaren op classicaal niveau kenbaar te maken, doch toen de last hem te zwaar werd heeft God de zaak van hem 'afgenomen'. De gemeente was intussen ontevreden met een kerkenraad die uit louter 'Nieuw-Calvinisten' bestond en die zichzelf in die zin continueerde.

In het najaar van 1911 verzamelden enkele broeders, onder wie de bovengenoemde Rijk van Elst, 45 handtekeningen om hun bezwaren kracht bij te zetten, doch zij vonden geen gehoor. Een bezwaarschrift van deze broeders aan de classis hielp hen ook niet verder, omdat de classis zich achter de kerkenraad schaarde. Bij de kerkvisitatie in 1913, waarvoor Den Hengst zich schriftelijk had afgemeld, constateerden de visitatoren een ernstig conflict tussen predikant en kerkenraad en noteerden in hun rapport dat er sprake was van dreigende scheuring. De kerkenraad wees de veranderde prediking en kerkbeschouwing van de dominee als oorzaak van de problemen aan. In de voorbereidingspreek voor het avondmaal werden de leden meer afgehouden dan uitgenodigd; het aantal avondmaalsgangers was gedaald van eenderde tot eentiende van de belijdende leden.²⁸ De leden van de gemeente die zich zorgen maakten over de 'Nieuw-Calvinistische' koers van de kerkenraad stonden inmiddels op het punt met de Gereformeerde Kerk te breken. Ze huurden een lokaal en nodigden de oudgereformeerde voorganger Laurens Boone uit.²⁹ Toen was voor Den Hengst het moment gekomen. Op woensdag 4 juni 1913 zond hij een brief aan zijn kerkenraad, waarmee hij zijn ambt neerlegde en zijn lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken opzegde. Hij meende daartoe genoodzaakt te zijn wegens de onhoudbare toestand in de eigen gemeente alsmede 'den geest van het Neo-calvinisme, dat de Geref. kerken in haar overgroote meerderheid bezielt en beheerscht en waarmee ik mij – sinds de verandering die korte jaren geleden, door Gods genade, bij mij heeft plaats gehad – niet kan

vereenigen'.³⁰ De kerkenraad moet wel het een en ander vermoed hebben, maar zal niettemin met stomheid zijn geslagen dat zij deze mare per brief moest vernemen.

Enkele weken later uitte de classis haar hoge verwondering over het feit dat Den Hengst nooit enig bezwaar had geuit tegen leerstellingen of praktijken in de Gereformeerde Kerken, maar daarentegen altijd broederlijk met hen verenigd was geweest. 'Waarom hebt gij, waar gij afdwaling bij ons ontdektet, ons niet toegeroepen, terug te keeren?' Zij sprak haar leedwezen uit over de smaad die de Gereformeerde Kerken werd aangedaan 'alsof het geestelijk leven er zoek is en alles er even koud en dor toegaat'.³¹

Oud- en nieuw-calvinisme

In de bestaande geschiedschrijving wordt mijns inziens te veel de nadruk gelegd op de plotselinge bekering van Den Hengst en alles wat volgde aan die bekering opgehangen. De kerkenraadsnotulen laten een ander beeld zien. Den Hengst kwam als neocalvinist in Veenendaal. Hij trof er een kerkenraad en gemeente die gestempeld waren door piëtisme of bevindelijkheid. De in bevindelijke kringen niet onbekende oefenaar Hendricus Hiensch was een man van betekenis. Den Hengst bewerkte de gemeente in neocalvinistische zin; zo legde hij een nauwere relatie tussen belijdenis en avondmaal dan gebruikelijk was. Maar de kerkenraad uitte bezwaren tegen zijn prediking. Dat zette Den Hengst vermoedelijk aan het denken. Ook de piëtistische gevoelens waarmee hij in het pastoraat te maken kreeg, lieten hem niet onberoerd. Zo veranderde de predikant onder invloed van zijn kerkenraad en gemeente. Hij werd bekeerd. Op dat moment echter bestond de kerkenraad mede onder invloed van zijn predikant voornamelijk uit aanhangers van het neocalvinisme. Den Hengst was geen krachtfiguur. Hij sprak zelf over zijn 'strijdschuwe natuur' en over 'mijn opzien tegen menschen wier adem in hunne neusgaten is'.³² Hij was dan sinds 1909 wel meer bevindelijk gaan preken, maar op de classis deed hij of er niets aan de hand was.

Er ontstond, in de woorden van Den Hengst, wrijving tussen 'het (meer inheemsche) oudgereformeerde element' en 'de (meer van buiten

Aan
den Eerw. kerkeraad der Geref. kerk
alhier.

Eerwaarde Heeren!
De loop der omstandigheden - in
meer of niet buiten het Godbestuur-
dringen mij tot het verhaasten van
een stap van welken ik reeds lang
en meermalen gevoeld heb, dat het
en ten slotte toe zou moeten komen.
Ik leg dan by deren mijn ambt
en Admaatschap in de Geref. ker-
ken van Nederland neer - zoowel
om den onhoudbaren toestand
in eigen gemeente, als ook - het
een staat met het ander in ver-
band - om den geest van het Neo-
calvinisme dat de geref. kerken
in haar overgroot meanderken

Brief waarmee dominee Den Hengst in 1913 afscheid nam van de Gereformeerde Kerk van Veenendaal (P.G. Doo-
laard e.a., Tot tijd en wijle..., 1987)

geïmporteerde) nieuw-calvinistische gevoelens'. Een botsing tussen het destijds zo genoemd oud- en nieuw-calvinisme, tussen bevindelijkheid en neocalvinisme.³³ Daarbij nam niet Den Hengst, maar ouderling Heij het voortouw: die

wilde de gemeente tegemoet komen door de vragen van Voetius in te voeren. Pas later uitte Den Hengst zijn gewetensbezwaren tegen de oude belijdenisvragen. Maar hij koos daarbij niet voor de frontale aanval tegen het neocalvinisme:

'Dat weifelen, dat nu eens aan deze en dan weer aan de andere kant staan, was pijnlijk.³⁴ Niet de predikant, maar zijn gemeenteleden namen het initiatief. Toen Den Hengst bleef aarzelen, nodigden zij de oudgereformeerde dominee Boone uit. Daarmee dwongen ze hem tot een keuze. Den Hengst legde zijn ambt neer en zegde zijn lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken op en sloot zich aan bij de Gereformeerde Gemeenten. Het zal met zijn 'strijdschuwe natuur' te maken hebben gehad dat hij zijn kerkenraad per brief op de hoogte bracht en dat de classis helemaal niets meer van hem hoorde.

Hoewel tweederde deel van de gemeente Den Hengst volgde, betekende dat niet dat de achterblijvers niets van bevinding wilden weten. De predikant die in de jaren dertig de gemeente zou dienen, constateerde ook toen nog avondmaalsmijding als gevolg van bevindelijke invloeden.³⁵

Scheiding der geesten

In dezelfde week waarin Den Hengst zijn afscheidsbrief schreef, stichtte hij met 90 manslidmaten een Gereformeerde Gemeente. De week daarna werden Joh. van den Bosch en Rijk van Elst tot ouderling gekozen; dat waren dezelfde mannen die in 1896 als A-kerkenraad de banden met de Gereformeerde Kerken hadden verbroken en zich bij de Christelijke Gereformeerde Kerk hadden gevoegd. Tweederde van zijn oude gemeente, vermoedelijk zo'n 300 tot 400 personen, volgde Den Hengst naar de Gereformeerde Gemeenten.³⁶

Den Hengst koerste welbewust op de Gereformeerde Gemeenten aan. Waarom hij juist voor deze kerkformatie koos, is niet geheel duidelijk. Twee jaar voor zijn uittreden had hij contact gehad met ds. G.H. Kersten, de leidsman van de Gereformeerde Gemeenten.³⁷ De eerste ouderlingen van de uitgetreden groep hadden in 1896 de kerkenraad van de plaatselijke Christelijke Gereformeerde gemeente gevormd; zij waren later naar de gemeente van Den Hengst overgegaan en het zou wat wonderlijk zijn als ze nu tot de Christelijke Gereformeerde Kerk zouden terugkeren. Mogelijk speelde deze situatie mee in de keuze voor de Gereformeerde Gemeenten. De kerkformatie was in 1907 ontstaan en onder

Dominee G.H. Kersten, voorman van de Gereformeerde Gemeenten en de SGP (*Rik Valkenburg, Wie was ds. R. Kok eigenlijk...?, 1989*)

de krachtige leiding van Kersten ontplooiden zij zich tussen 1910 en 1930 tot een bevindelijk en tegelijkertijd gereformeerd verband, waarin de gereformeerde confessie en de Dordtse kerkorde richtlijnen voor het kerkelijk leven werden. Dat moet Den Hengst aangesproken hebben; hij heeft tot zijn dood toe het belang van een geordend kerkelijk leven benadrukt. In Kersten herkende hij wellicht een bevindelijk gereformeerde schaduw van zijn vroegere leermeester Abraham Kuiper. De Veenendaalse kerkscheuring had ook politieke consequenties. De bevindelijk gereformeerden wilden niet langer participeren in de ARP en schoven in 1913 een eigen kandidaat voor de gemeenteraadsverkiezingen naar voren: smid, garagehouder en ouderling Rijk van Elst. In 1917 werd een kiesvereniging opgericht die zich een jaar later bij de toen opgerichte SGP aansloot. Van Elst was gemeenteraadslid en voorzitter van de kiesvereniging en werd in 1923 ook lid van de Provinciale Staten.³⁸ Den Hengst bemoeide

Intriede te
 Helder 2 Sept 1888 G. Kerk
 Veenendaal Geref. K 7 Oct 1894
 Veenendaal Geref. Gem 7 Juni 1913
 Amsterdam Geref. Gem 4 Juli 1915
 Leiden Geref. Gem. 7 April 1918.

W. Den Hengst.

De kerkelijke weg van dominee Den Hengst in zijn eigen handschrift (Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk*, 1988)

zich niet met de lokale politiek en de plaatselijke christelijke school. In 1915 nam de predikant het beroep van de Gereformeerde Gemeente te Amsterdam aan; van 1918 tot 1926 diende hij de gemeente Leiden. Het laatste jaar van zijn leven genoot hij emeritaat.

De uittreding van dominee Den Hengst is een belangrijke manifestatie geweest van de scheiding der geesten die zich in de Gereformeerde Kerken tussen 1910 en 1930 voltrok tussen de aanhangers van het oude, bevindelijke calvinisme en de pleitbezorgers voor een neocalvinisme in rapport met de tijd. Dat de Gereformeerde Gemeente van 1913 inmiddels een lokaal vierstromenland is geworden, zal allerminst de bedoeling van Den Hengst zijn geweest.

Dr John Exalto (1977) is werkzaam als onderzoeker bij de afdelingen opvoedingsfilosofie en geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

¹ Voor hun hulp bij het onderzoek dank ik de heren G.C. Groenleer (Gemeentearchief Veenendaal) en P.G. Doolaard (archivaris Gereformeerde Kerk Veenendaal). Een uitvoeriger versie van deze bijdrage met aandacht voor de bredere kerkhistorische context verscheen onder de titel 'De kwestie-Den Hengst. Scheiding der geesten in de Gereformeerde Kerken in de jaren 1910-1920', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis* na 1800 34 (2011) 24-47.

² H. van der Weyde en H. van Egmond, *Anderhalve eeuw Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990. Afscheiding – Doleantie – Vrijmaking* ([Den Helder 1990]).

³ P.G. Doolaard e.a., *Tot tijd en wijle... 1887-1987. Een bloemlezing uit een eeuw gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal* (Aalten 1987) 43-53; zie ook Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraatkerk naar Pniëlkerk Veenendaal, 1913-1988. Vijfzeventig jaar kleine kerkgeschiedenis in woord en beeld* (Veenendaal 1988) 17-37.

⁴ A. Bel, 'Willem den Hengst (1859-1927)' in: idem e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis I* (Houten 1988) 86-89; J. Schipper, *Ik zal Mijn hand tot de kleinen wenden. Uit het leven van ds. W. den Hengst (1859-1927)* (Houten 1994); H. Florijn, 'Ds. W. den Hengst en zijn overgang naar de Gereformeerde Gemeenten in Nederland' in: idem, *Uit de begintijd van de Gereformeerde Gemeenten. Over personen en voorvallen uit een bevindelijk kerkverband* (Kampen 1996) 45-67; B. van Deelen e.a., *Opdat*

het navolgende geslacht die weten zou. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Veenendaal (Veenendaal 2004) 20-21.

⁵ Schipper, *Ik zal Mijn hand*, 24.

⁶ Archief Gereformeerde Kerk Veenendaal, Kerkenraadsnotulen 28 september 1894. Het archief van de Gereformeerde Kerk bevindt zich op twee lokaties: de kerkenraadsnotulen berusten in het Gemeentearchief Veenendaal; een Dossier Den Hengst berust in het archief dat in beheer is bij de Gereformeerde Kerk ter plaatse (sinds 2004 deel van de Protestantse Gemeente Veenendaal). Hierna wordt volstaan met de verwijzingen Kerkenraadsnotulen resp. Dossier Den Hengst.

⁷ Kerkenraadsnotulen 11 februari 1895. De vragen werden door de kerkenraad zelf samengesteld; zie W. den Hengst, *Uitgetreden. Rekenschap van gevoelens en handeling* (Veenendaal 1913) 27: 'belijdenisvragen aan wier vaststelling en invoering ik zelf te voren had meegewerkt'.

⁸ Kerkenraadsnotulen 1 juli 1895, 14 oktober 1895.

⁹ Het Utrechts Archief (HUA), Archief Gereformeerde Kerken in Nederland (AGKN), Classis Amersfoort inv. nr. 19: Stukken betreffende het verbreken van het kerkverband door de kerk van Veenendaal.

¹⁰ Kerkenraadsnotulen 10 mei 1897, 28 juni 1897, 5 juli 1897.

¹¹ Doolaard, *Tot tijd en wijle*, 32-34.

¹² Kerkenraadsnotulen 11 november 1895; 28 mei 1897, 28 juni 1897, 5 juli 1897, 12 augustus 1897.

¹³ Kerkenraadsnotulen 26 juli 1897, 12 augustus 1897; 28 augustus 1899.

¹⁴ Kerkenraadsnotulen 28 mei 1897; 2 april 1906, 17 juni 1907, 16 december 1907, 6 januari 1908.

¹⁵ Kerkenraadsnotulen 16 december 1907, 6 januari 1908, 3 februari 1908.

¹⁶ Classicale acta 14 april 1908; Kerkenraadsnotulen 24 april 1908; 18 april 1910.

¹⁷ Kerkenraadsnotulen 12 juni 1911, 21 juli 1911, 18 september 1911, 5 augustus 1912.

¹⁸ HUA, AGKN, Classis Amersfoort inv.nr. 50: Verslagen van de visitatie van kerken, Rapport kerkvisitatie 1911. In eerdere rapporten van de kerkvisitatoren wordt merkwaardig genoeg niet over de Veenendaalse problemen gesproken.

¹⁹ Kerkenraadsnotulen 19 augustus 1912.

²⁰ Kerkenraadsnotulen 5 augustus 1912, 23 september 1912, 5 mei 1913.

²¹ Den Hengst, *Uitgetreden*, 26, 40.

²² Schipper, *Ik zal Mijn hand*, 29.

²³ Den Hengst, *Uitgetreden*, 9.

²⁴ N.N., *Open brief van een vriend over de uittreding van ds. W. den Hengst te Veenendaal uit de Geref. Kerk* (Veenendaal [1913]) 3-4.

²⁵ N.N., *Open brief*, 4. Vgl. J. Offringa, „*Verzet de oude palen niet*”. Een ernstig woord naar aanleiding van de uittreding van ds. W. den Hengst te Veenendaal (N kerk 1914) 4-5: 'Nooit heeft Z.Eerw. voor dien kerkeraad schuld beleden, dat hij 19 jaren lang de menschen had opgebouwd in dat leugensysteem.'

²⁶ Den Hengst, *Uitgetreden*, 42.

²⁷ N.N., *Open brief*, 2; Den Hengst, *Uitgetreden*, 3.

²⁸ HUA, AGKN, Classis Amersfoort inv.nr. 50: Verslagen van de visitatie van kerken, Rapport kerkvisitatie 1913. De visitatie vond plaats op 28 april.

²⁹ Offringa, „*Verzet de oude palen niet*”, 21; Schipper, *Ik zal Mijn hand*, 33.

³⁰ Dossier Den Hengst, W. den Hengst aan Kerkenraad Gereformeerde Kerk Veenendaal, 4 juni 1913; Kerkenraadsnotulen 5 juni 1913.

³¹ Classicale acta 8 juli 1913, 10 oktober 1913; zie ook Offringa, „*Verzet de oude palen niet*”, 4.

³² Den Hengst, *Uitgetreden*, 27, 48.

³³ Vgl. C.B. Hylkema, *Oud- en nieuw-calvinisme. Een vergelijkende geschiedkundige studie* (Haarlem 1911).

³⁴ Offringa, „*Verzet de oude palen niet*”, 21.

³⁵ Aldus de zoon van ds. D. van Enk die de gemeente van 1935 tot 1968 diende; Doolaard, *Tot tijd en wijle*, 70.

³⁶ Het percentage van tweederde volgens Classicale acta 8 juli 1913. In de literatuur wordt telkenmale vermeld dat Den Hengst door 900 personen gevolgd werd; het is echter onduidelijk waarop dit getal berust. De kerkelijke archieven geven hier geen uitsluitend over. Het gebouw van de Gereformeerde Kerk telde destijds ongeveer 500 tot maximaal 600 zitplaatsen. Vriendelijke mededeling P.G. Doolaard.

³⁷ G.H. Kersten, 'Ds. Willem den Hengst' in: J. Mastenbroek (red.), *In de hope des eeuwigen levens. Ter nagedachtenis aan voorgangers van de Gereformeerde Gemeenten* (Kampen 2001) 39-41 (oorspronkelijk in *De Saambinder* 9 juni 1927).

³⁸ R. Bisschop e.a. (red.), *In Uw hand gegeven, 1917-1992. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Politiek in Veenendaal* (Veenendaal 1992).